

А. Құрман¹

¹№42 орта мектебі

(Алматы облысы, Іле ауданы КазЦИК ауылы)

ҚАЗАҚТЫҢ КИІЗ ҮЙ ЖАБДЫҚТАРЫ АТАУЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация

Мақалада қазақтың киіз үй жабдықтары атаулары туралы айтылады. Киіз үй жабдықтары атауларының ерекшелігі және олардың күнделікті тұрмыста атқаратын қызметі талданады.

Түйін сөздер: киіз үй, уық, шаңырақ, кереге, сырмақ.

А. Құрман¹

¹Средняя школа № 42

(КазЦИК, Илийский район, Алматинская область)

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ СОСТАВНЫХ ЧАСТЕЙ И УБРАНСТВ КАЗАХСКОЙ ЮРТЫ

Аннотация

В статье систематизируются названия казахских юрт. Поясняются особенности названий национальных убранств юрты, изучаются их особенности в повседневной жизни.

Ключевые слова: юрта, уык, шанырақ, кереге, сырмақ.

A. Kurman¹

¹Secondary school № 42

(KazTSIK, Ili district, Almaty region)

SOME FEATURES OF LEARNING COMPOSITE FURNITURE UNITS OF THE KAZAKH YURT

Annotation

The article describes the names of composite furniture units of the Kazakh yurts, particularly the features of the name of national decorations of the Kazakh yurt, their application in everyday life.

Key words: Kazakh yurt, uyk, shanyrak, kerege, syrmaq.

Қазақы нанымда шаңырақты ешуақытта төңкеріп қоюға болмайды. Тіпті шаңырақ көтеріліп жатқанда ешкімнің сөйлеуіне болмайды екен. «Жеті уық шаншылғанша жетесіз ғана сөйлейді» деген сөз осының дәлелі болмақ. Ал, уық кереге мен шыңырақты

жалғап тұрады. Сықырлауық болса кереге шеңберін тұйықтап, киіз үйге кіріп-шығатын есік қызметін атқарады. Ағашы толығымен құрылып болған соң, киізі жабылады. Сөйтіп, дайын үйге қазақ баласы еңкейіп кіреді. Киіз үйді әдетте 3-4 адам 1 сағаттың ішінде құра алады. Ең қызығы, әлемде киіз үйге ұқсас аралдар мен таулар бар екен.

Киіздер мен текеметтер қай заманда да тұтынушылардың қажеттіліктерін өтеп келгендігі даусыз. Дегенмен, қоғам дамуы мен тұрмыс мәдениетінің өсіп-өркендеуіне қарай бұл бұйымдардың осы күйінде кейде тазалыққа, тұтынуға тиімсіздігі байқала бастаған. Осыған орай адамдардың тұрмыс деңгейінің, талап-талғамының өсуінің әсерінен қолдануға ыңғайлы, жеңіл әрі көркем, көлемі шағын төсеніштер пайда болды. Сырмақтың пайда болуына о баста тұрмыста кездесетін қарапайым жағдайлар себеп болған тәрізді. Айталық, көнерген киіздерді қабаттап төсеу, одан соң оны қобырай бермеу үшін қабаттап көктеу. Осындай жағдайдан бара-бара қабаттауды белгілі бір пішінге келтіріп, ықшамдап төсеніп, көктеуді де бірте-бірте жиі тігістерге ауыстырып, одан әрі сыруға көшкен деп санауға болатын сияқты. Алғашқы сырмақ пішіні осылай қалыптасқан. Бұдан әрі басылған кесек киіздерден қалаған мөлшерде кесіп алып, оны қабаттап сырып, шағын төсеніштер жасала бастаған.

Киіз үйдің сүйегі. Киіз үйдің негізгі қаңқасын (кереге, уық, шаңырақ, сықырлауық) сүйегі деп атайды. Киіз үйдің сүйегі жасалатын «үй ағашты» алты немесе бір ай даярлайды.

Киіз үйдің ішкі баулары. Киіз үйдің сүйегін бір-бірімен ұластыру мақсатында мынадай бау-құрлар қолданылады: таңғыш, бас арқан, шалма, желбау, басқұр, үзік бау, бел-бау, т.б.

Қазақтың киіз бұйымдары: текемет, сырмақ, сырдақ, тұс киіз, сырмақ [1].

Киіз үй ауа райының қандай жағдайында да пайдалануға өте ыңғайлы. Ішіне жарық жақсы түседі, ауа алмасуы талапқа сай, жел, дауылға көп шайқалмайды. Берік, төбесі жадағай емес, күмбез болып келгендіктен жаңбыр өтпейді, жинап тігуге оңай.

Кереге – киіз үйдің негізгі қаңқасын құрайды. Керегенің әр ағашын желі, ал керегелік желінің ең ұзынын – ерісін, қысқалауын – балашық, ең қысқасын – сағанақ деп атайды.

Керегенің көктеліп біткен әр бөлігін қанат деп атайды. Қанат саны (3 қанаттан бастап 12 қанатқа дейін) үй көлеміне қарай көбейе береді. Керегенің бас санына қарай уық саны азайып, көбейіп отырады.

Уық – кереге басы мен шаңырақты ұстастыратын ағаш. Ол сәмбі талдан жасалады. Уықтың кереге басына байланатын жағы

жалпақтау, имектеу болып келеді, мұны уықтың иіні деп атайды.

Уықтың жоғары түзу жағын қары, шаңырақ көзіне сұғынатын төрт қырлы ұшын қаламы дейді. Уықтың кереге басына байланатын жағын тесіп, бау өткізеді, оны уық бау дейді.

Шаңырақ – киіз үйдің еңсесін құрап, тұтастырып тұратын күмбез. Оны көбіне тораңғыдан, сом қайыңнан иіп қиюластырады, қоспаларын жылтырауық металмен, күміспен құрсайды. Шаңырақтың дөңгелек шеңберін тоғын дейді. Оған уық сұғынатын төрт қырлы көз - қаламдықтар теседі. Түндікті көтеріп тұру үшін және киіз үйдің төбесіне жауын – шашын іркілмеуі үшін 45 градус шамасында айқастыра бекітілген ағаштарды күлдіреуіш деп атайды.

Сықырлауық (жарма есік) кереге шеңберін тұйықтап, киіз үйге кіріп – шығатын есік қызметін атқарады. Ол табалдырық пен маңдайшадан, қос босағадан және жарма беттерден құралады.

Киіз үйдің ішкі баулары: Киіз үйдің сүйегін бір-бірімен ұластыру мақсатында бау-құрлар қолданылады.

Таңғыш – екі керегенің сағанағын (жігін) кіріктіріп таңатын өрнекті жіңішке құр.

Бас арқан – керегенің басын сыртынан бастыра орап таңатын қыл – арқан.

Шалма – уықтарды ығып кетпеуі үшін шалмалап байлайтын құр.

Желбау – өрнекті, төгілме шашақты құр, шаңыраққа үш жерден байланып, керегеге асылады, киіз үйге сәндік жиһаздық сипат береді. Оның негізгі міндеті – дауыл кезінде шаңырақты салмамен басып тұру.

Басқұр – киіз үйдің ішін безендіру үшін, әр туырлықтың кереге басына үйкелмеу үшін уық пен керегенің түйіскен жерін сыртынан бастырып тағатын, өрнекті жалпақ құр.

Үзік бау – үзіктің екі жиегінен екі немесе үш жерден айқастыра тартып керегеге байлайтын жалпақ терме бау.

Бел-бау – туырлықтың керегеге тығыз жатуы және жел көтеріп кетпеуі үшін сыртынан бастырып буатын қыл арқан.

Киіз үйдің шилері.

Кереге мен туырлық арасынан айналдыра тұтылатын шилер туырлықты кереге көгінің жылуынан қорғап, киіз үйдің сырт пішінін жұмырлай түседі. Қой жүнін бояп, әшекейлеп орау арқылы тоқылған шиді шым ши деп атайды. Ши кейде тамақ қоятын сол жақ босағаға да тұтылады.

Киіз үйдің сыртқы жабдықтары – күн сәулесін және тамшы өткізбеу, жылу сақтау қызметін атқарады. Оларды пісірген ақ шаңқан киізден пішіп, ою - өрнектермен безендіреді.

Туырлық – керегенің іргесінен уықтың ортасына дейінгі жерді, үзік кереге басынан шаңырақ шеңберіне дейінгі аралықты жауып тұрады.

Киіз есік – сықырлауықты жауып, шаңырақ арқылы өткізіп байланады. Киіз есіктің сыртқы киіз, ортасы ши, астары жарғақ теріден жасалады.

Түндік – шаңырақты, киіз есікті туырлық шетін бастыра жабылады. Түндіктің төрт бұрышына түндік бау байланады. Түндікті ық жақтан қайырып ашады, әйтпесе жел көтеріп, желпіп кетуі мүмкін.

Киіз үйдің жиһаздары:

Абажа – тамақ пен ыдыс-аяқ сақталатын кебеженің үлкен түрі. Ағаштан жасалып, киізбен, былғарымен қапталған.

Кебеже – сүр ет, құрт, шай салып сақтау үшін ағаштан жасап, өрнектеген үй жиһазы.

Әбдіре – зат сақтайтын үлкен сандық. Сырты қаңылтырмен әшекейленіп қапталады.

Ағаш төсек – жату үшін пайдаланатын үй жиһазы.

Асадал -тамақ пен ыдыс-аяқ сақталатын кебеже.

Жастықағаш – ерте кезде жастықтың астына салынатын ағаш тиянақ.

Адалбақан – киім ілуге арналған үй жиһазы.

Жұқаяқ – үйде жүк астына қоятын ағаш зат.

Сандық – киім-кешек т.б. зат салуға арналған үй жиһазы.

Алаша – әр түрлі түске боялған жүннен тоқылған төсеніш. Көп мәнерлі өрнектер түсіріп тоқиды.

Бөстек – малдың не аңның жұмсақ терісіне киізден астар салып жасалынады.

Сырмақ – киізден сырып, оюлап жасалған төсеніш. Ақ-қара киіздер бөлек-бөлек даярланып бір-біріне беттестіріп, қиюластырып тігеді.

Түскиіз – сәндік үшін төсектің тұсына тұтатын үй бұйымы. Киіз үстіне барқыт, шұға, жібектерден ою-өрнектер тігіледі.

Қазақтың киіз бұйымдары

Киіз басып, одан алуан түрлі дүние-бұйымдар жасау қазақтың ең ежелден келе жатқан қолөнері. Киізбен үйді жапқан, жерге төсеген, керегеге керген. Сол киізден кебеже, сандық қаптайтын әбдіреқаптар, ыдыс-аяқ салатын аяқ-қаптар жасаған. Одан кебенек, киіз қалпақтар мен киіз байпақ тіккен. Ер тұрманның терлігі мен тоқымы, тебінгісі киізден болған. Тағы басқа да тұрмысқа қажетті бұйымдарының көбіне киізді қолданған.

Киізден жасалған дүниелердің көбі негізінен киіз үйдің ішін безендіруге арналған. Қазақтың қолданбалы әсемдік қолөнерінің

үлгісі болатыны да осы заттар.

Олардың арасындағы неғұрлым кең тарағандары:

Киіз – ақ немесе басқа түстерден басылған, киіз үйдің жабуына қажетті туырлықтар, түндіктер және шаруашылыққа қажетті бұйымдар жасайтын жұмсақ жүн;

Текемет – киіз үйдің ішіне төселетін жайма киіз;

Сырмақ – басылған киіздің бетіне екі түрлі өрнек, бояумен жиектеліп, жұқа жүннің үстіне матамен сырылып жасалатын төсеніш кілем;

Сырдақ – киіздің үстіне алуан түсті жүн жіптермен кестеленіп тігілген төсеніш кілем;

Жүнді бояу үшін қазақтар ХІХ ғасырдың ортасына дейін әр алуан өсімдіктердің тамырларынан қайнатылған тұнбаларды және минералды тұздарды пайдаланған. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанға анилин бояулары әкеліне бастады да, ол бірте-бірте табиғи боямаларды ығыстырып шығарды. Киіз үйдің бүкіл ішін алып жататындай аса үлкен, ауыр текеметтердің бетіне ақ, қызыл немесе көкке боялған, ірі өрнектермен иректеліп басылған жұқа жүн тартылады. Оның дайындалуы, киіздің үстіне басылу техникасы сырмаққа қарағанда неғұрлым жеңілдеу болғандықтан да ою өрнектері кейде басылған киіздің түсімен астасып, графикалық кескіндері шашыраңқы келеді. Осының өзі оған ою өрнектің жалпы түспен үйлескен жеңілдігін береді. Оюдың бір желісін жүргізуші шебер неғұрлым алуан түсті етіп көрсету үшін кезек-кезегімен түрлі түсті жүндерді жиі қосып отырған. Оны қай түсті бояуының басымдылығына қарай әртүрлі атайды, мысалы сарала текемет, қарала текемет, қызылала текемет т. с. с.

Сырмақ – мозаика техникасымен жасалған киіз кілемнің бір түрі. Сырмақ жасау өнерінің терең тамыры халық шеберлерінің ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған, ежелден қалыптасқан дәстүрінде жатыр. Мұнда бәрі біртұтас келісім тапқан. Мозаикалық техниканы пайдаланудың өзі, яғни, жүннің бір түсінің екінші түспен қабыстыра жиектеліп сырылуы кілемнің төсеніш ретінде қолданылуына сай келеді. Мұндағы ою өрнек киіздің бетіне біркелкі сырылып, оны мезгілсіз тозудан сақтайтын болғандықтан, бұл жерде жапсырудың да, кестелеудің де қажеті жоқ. Сырмақтар тозбайтын мықтылығымен ерекшеленеді. Жақсы сырылған сырмақтар 50 жылдан астам уақытқа дейін шыдас береді. Оған қоса, сырмақ сыруға жүн өте аз мөлшерде пайдаланылады. Сімер оюшы бір түсті жүнді екіншісінің үстіне салады да, өзінің ойына алған өрнегін жасайды. Және сол өрнектің екі жақ шетін бірдей жиектей келіп, ортасын сырады. Одан соң ақ жүнге қара, не қоңыр, я болмаса керісінше қоңыр түске ақ жүн

қапсырылады. Сонда сырмақтың өрнектелген бетінде екі түрлі үйлесімді түс пайда болады. Бірінің үстіне бірі салынған жүндерді қабыстыра келіп, астындағы киіздің бетіне салады да, оны жиілеп сырады. Және ол салынған ою өрнекпен жиектеліп, бірге сырылады. Түрлі түсті жүндердің қосылған тұсындағы тұйық желісіне бояулы жіп тігіледі. Жалпы сырмақтар ұстамды, сабырлы сұңғаттылығымен ерекшеленеді. Егер текеметтерде көбінесе жануардың болмысын ойға салатындай оюлар қолданылса, сырмақтарда өсімдік нышандарын бейнелеу басым. Сырмақтың орталық алаңы бар, ол өрнектермен бөлінеді де, көбінесе ешкі жүнімен шашақталып, әдіптеледі. Әдетте оларды шашақты сырмақ деп атайды [2, 41 б.].

Қазақтың қабырғаға ілетін кілемдері – түскиіздері, тік бұрышты жалпақ киіз бетіне қызыл және қара барқыт немесе шұғамен күрделі өрнектеліп, кестеленген әдемі өнер туындысы. Түскиізді қазақтар әдетте керегеге керіп, төсектің тұсына ілген. Оның «түскиіз» аталуы да «тұс» деген түбірден шыққан. Ол киіз үйдің ішіне сән беріп, әрі суықтан қорғаған. Оны жасауға мозаика, өрнектеп жапсыру және кестелеп тігу тәсілдері қолданылған. Алғашқы екі тәсілмен жасалған түскиіздер ішкі тұзу бұрышты жиектеген II әрпі тәрізді кескінмен көмкерілген. Оның өрнектелуіне зооморфтық, яғни хайуанаттар болмысы және өсімдіктерді бейнелейтін нышандар бірдей пайдаланылған. Кестеленген түскиіздер өзіндік өрнектерімен және композициялық шешімдерімен ерекшеленеді – орталық алаң қашанда жиектелген өрнек арқылы тұйықталған және онда алуан түрлі өсімдіктер нышаны басым. Ал, кестеленген түскиіздердің ең басты ерекшелігі өрнектер алдымен матаның (барқыт, шұға, мақта-мата кездемелері) бетіне кестеленіп безендіріледі де, содан соң барып, киіздің бетіне тігіледі. Мозаикалық және өрнектеп жапсырылған түскиіздер Шығыс, Оңтүстік шығыс, Орталық және Оңтүстік Қазақстан аудандарында, сондай-ақ, Батыс Қазақстанның кейбір аймақтарында кездеседі [3].

Киіз қапшықтар, ыдыс-аяқ салатын аяқ қап, кебеже, сандық салатын әбдірақаптардың тұрмысқа пайдалы болғандығынан да киіз үйдің ішін әдемілеп, көркем безендіруде алатын орыны ерекше маңызды болды. Бұл жиһаздар көркемдігімен көз тартады. Жұқа ақ киіздің бетіне еркін орналасқан ою өрнек үлкен киіз кілемдердегі қатаң тәртіппен жүйелі салынған күрделі кестелеулерге қарағанда жеңілдік, әдемілік және талғампаздықты сездіреді.

Қазақтың киізден жасалған бұйымдарының көптеген түрлерін, олардың дайындау техникасын, ою өрнек сырларын және бояу түсінің шешімдерін сараптай келгенде, киіз басу және өңдеу өнері ұрпақтан ұрпаққа барған сайын жетілдіріле отырып, қазақтың

халық шеберлерінің қазіргі жоғары дәрежедегі ұлттық өнерін қалыптастырды деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномадени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
2. Шаңырақ қысқаша үй-тұрмысы энциклопедиясы. Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы. – Алматы, 1989. – 568 б.
3. Аймауытова Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты. Фил.канд.дисс. – Алматы, 2004. – 28 б.

References:

1. Mankeeva Zh.A. *Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyn tanyndyk negizderi.* – Almaty: Zhibek zholy, **2008.** – 356 b. (In Kazakh.)
2. *Shanyraq qysqasha uj-turmasy jenciklopedijasy.* Qazaq Sovet jenciklopedijasynyn bas redakcijasy. – Almaty, **1989.** – 568 b. (In Kazakh.)
3. Ajmauytova A.B. *Qazaq tilindegi kiim ataularynyn jetnolingvistikalıq tabıgaty.* Fil.kand.diss. – Almaty, **2004.** – 28 b. (In Kazakh.).